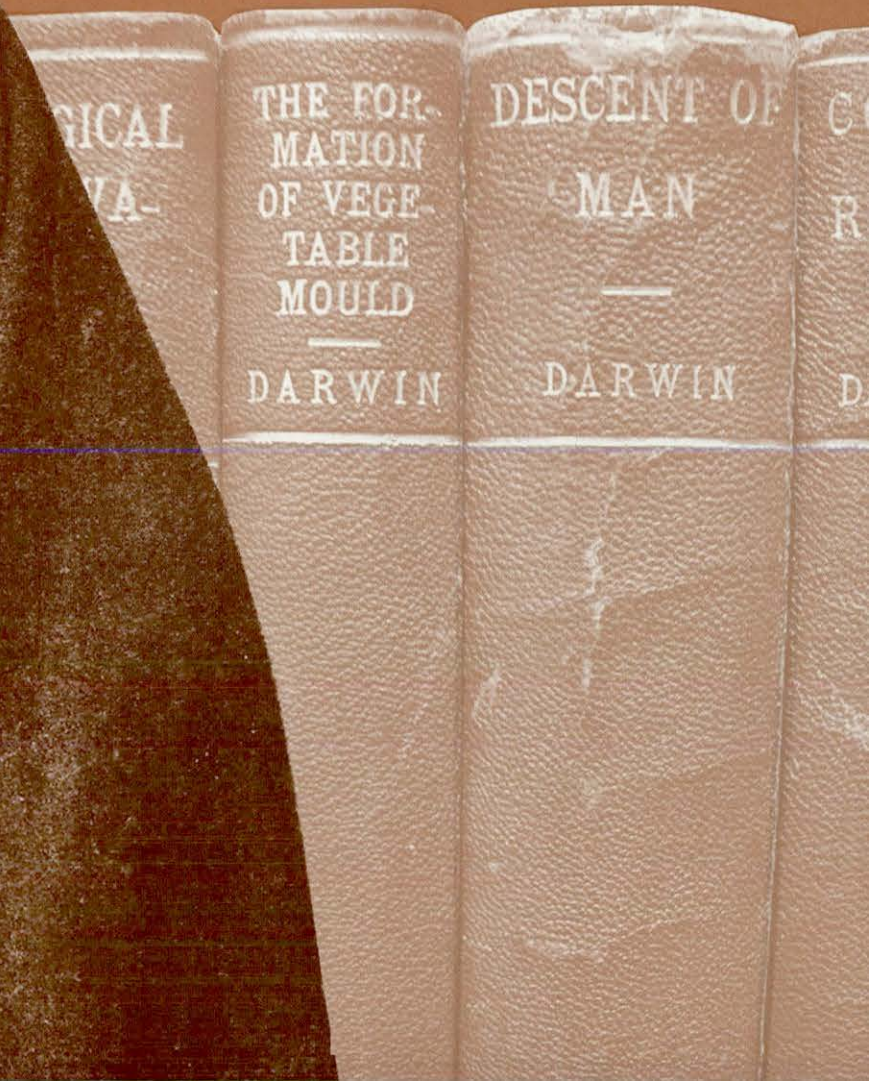
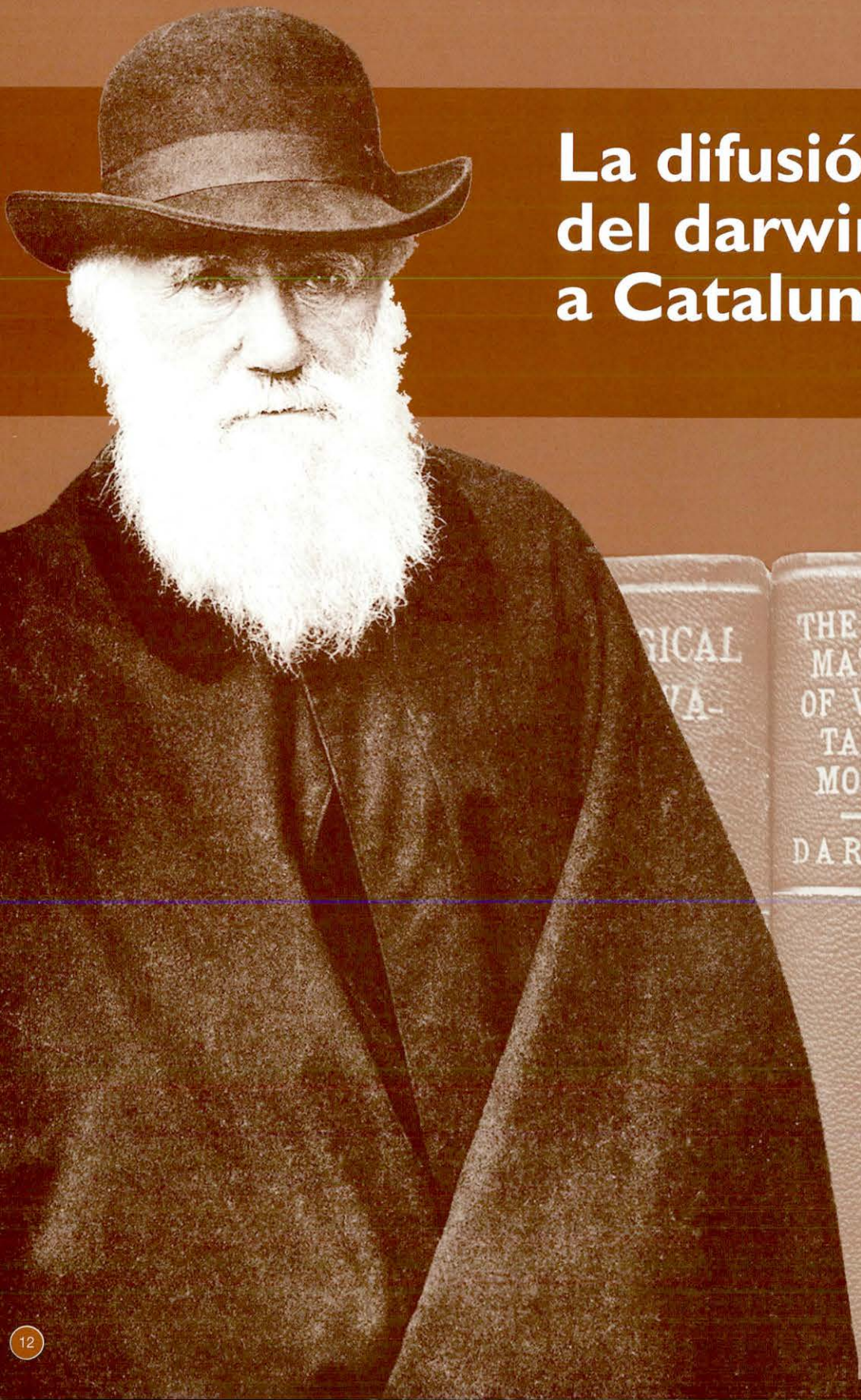

DARWIN AL DIA

La difusió del darwinisme a Catalunya

Santiago Riera i Tuèbols
Historiador i escriptor

L'autor presenta alguns fets i personatges significatius pel que fa a la difusió de les teories de Charles Darwin a Espanya i a Catalunya, on van arribar amb un cert retard respecte a la resta d'Europa. Destaca el protagonisme de Josep Letamendi, Valentí Almirall i Odón de Buen, entre d'altres, i també d'institucions com l'Ateneu Barcelonès. Així mateix, subratlla les difícils relacions de les idees darwinianes amb el catolicisme.

Diego Núñez Ruiz ha estat un dels estudiosos més interessats en el tema de la introducció del darwinisme a Espanya. En els seus dos llibres cabdals, *El darwinismo en España* i *La mentalidad positiva en España: desarrollo y crisis*, ens fa un relat erudit i aprofundit dels alts i baixos en el procés d'acceptació a l'Estat espanyol de les teories de Charles Darwin, de qui, aquest any precisament, celebrem el segon centenari del naixement.¹ Núñez ens diu que Antonio Machado y Núñez va començar a parlar de darwinisme en els cursos d'història natural que professava a la Universitat de Sevilla cap al 1860; també esmenta, en el mateix sentit, l'aportació prodarwinista de Rafael García Álvarez, catedràtic de l'Institut d'Ensenyament Secundari de Granada; de la mateixa manera deixa constància que el doctor Trèmols, catedràtic de farmàcia, es mostrà partidari de l'evolucionisme en el discurs inaugural del curs 1870-1871 pronunciat a la Universitat de Barcelona. Tanmateix, sembla com si aquestes primeres preses de posició generessin una allau de discursos d'inauguració dels cursos acadèmics en les universitats espanyoles contraris a les posicions més o menys (tímidament) favorables; així, entre d'altres, José Planellas Giralt, de la Universitat de Santiago (1859), o Francisco Flores Arenas, de la Universitat de Sevilla (1866), o el mateix Letamendi, aquest, però, primer des de l'Ateneu Barcelonès (1867) i més tard en el seu *Discurso inaugural de la Universidad de Barcelona, curso 1878-1879*.

Però la introducció de noves teories no té lloc només a través de conferències, parlaments o discursos acadèmics (universitaris), sinó també –i es tracta d'un factor significatiu– a través de les publicacions.

La primera traducció d'una obra de Darwin correspon curiosament a *El origen del hombre*, no a *El origen de las especies*, apareguda a Barcelona el 1876 sense especificació del traductor, tot i que s'atribueix a Joaquim Maria Bartrina.² L'any següent, però, l'editorial Perojo esmenava la inversió cronològica i publicava *El origen de las especies* amb traducció d'Enrique Gómez. Val a dir que durant aquests anys, concretament el 1880, José del Perojo fundà la *Revista Contemporánea*, que es va convertir en el suport de l'evolucionisme a Espanya.³

Tanmateix, no pretenem ara fer una història precisa i detallada de la difusió de les teories evolucionistes, en aquest cas darwinianes, a Catalunya ni a Espanya, sinó precisar que, en un context de retard notori respecte a altres països, que ja feia anys que conei-

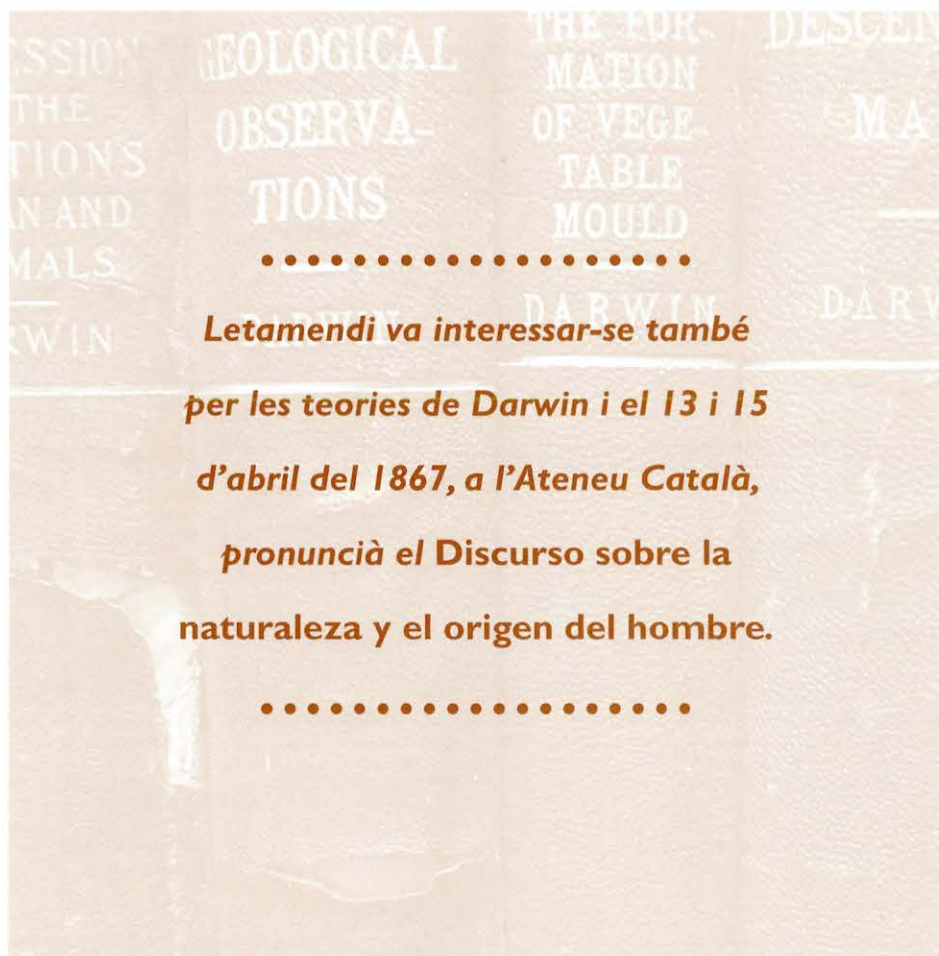
¹ NUÑEZ, D. *El darwinismo en España*, Madrid, Editorial Castalia, 1969. (Amb una extensa antologia de textos), NUÑEZ RUIZ, D. *La mentalidad positiva en España: desarrollo y crisis*, Madrid, Tucar Ediciones, 1975.

² Les dues obres de Darwin van aparèixer el 1859 (*On the Origin of Species...*) i el 1871 (*The descent of Man...*).

³ GLICK, T. F. *Darwin en España*, Barcelona, Ediciones Península, 1982, p. 16.

xien i llegien Darwin quan a Espanya tot just es començava a saber qui era, hi va haver durant les dècades finals del segle XIX una agra polèmica, accentuada per una societat tradicional, conservadora i religiosa. És clar que en una societat polaritzada com l'espanyola d'aleshores, i doncs, la catalana, potser no tot era tan «científic» i alguns dels que defensaven el positivisme en general i el darwinisme en particular obeïen, en part, també a raons (socials, polítiques, ideològiques) oposades radicalment a les predominantment vigents en la timorata societat del XIX. Al gra: en aquestes pàgines presentarem uns fets i uns personatges que ens semblen rellevants, més que no pas un examen detallat de com va anar la qüestió que ens ocupa. Per a una aital finalitat hem triat exposar les posicions de Letamendi i Valentí Almirall, els fets originats a l'Ateneu Barcelonès amb motiu dels cicles de conferències d'Estasen i Bartrina, i, finalment, la tasca que va dur a terme Odón de Buen des de la càtedra que regentava a la Universitat de Barcelona, així com l'oposició intransigent amb què va topar.

Josep de Letamendi i Valentí Almirall

Com és sabut, Josep de Letamendi havia guanyat la càtedra d'anatomia a la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona als 29 anys; va immersir-se (literalment) en l'Ictineu de Monturiol; fou home de pes a l'Ateneu Barcelonès; partidari del proteccionisme industrial; coneixedor de les llengües grega, llatina, francesa, anglesa, alemanya, italiana i russa; escriptor prolífic (en especial en els camps de l'epistemologia, l'antropologia i la patologia); deixeble de Llorens i Barba en filosofia. En definitiva, una ment brillant associada a una personalitat polèmica.

Letamendi va interessar-se també per les teories de Darwin i el 13 i 15 d'abril del 1867, a l'Ateneu Català, pronuncià el *Discurso sobre la naturaleza y el origen del hombre*. En el decurs de la dissertació, va criticar les mutacions darwinianes –quelcom que més enda-

vant seria objecte de discussió dins del corrent darwinista – tot situant-se en un punt de vista oposat a Lamarck, a l'evolucionisme darwinian en general i a Comte. La interpretació que va fer-se'n aleshores, i que ha persistit, va ser que es tractava d'una oposició central i visceral a les teories evolucionistes. Però no hi ha dubte que es va tractar d'un rebuig intel·ligentment estructurat.

Onze anys més tard, Letamendi hi tornava, ara a la Universitat de Barcelona, amb motiu de la inauguració del curs 1878-1879.⁴ En l'atenció dedicada a la teoria darwiniana, insistia que era equivocada, però seguia envoltant els seus arguments de reflexions lúcides, tal com ja havia fet en el seu *Discurso* de l'Ateneu, en el sentit que coincidirien, en part, amb les anàlisis posteriors de darwinistes convençuts que maldaven per perfeccionar la teoria.

Val a dir que dos anys després, F. Plans i Pujol, en el discurs inaugural de la institució universitària de 1880, centrava de nou l'atenció en l'evolucionisme darwinista, però era per desqualificar-lo en unes quantes línies: «demostración irrefragable (sic) del abuso de la deducción».⁵

En el plateret oposat, Valentí Almirall va publicar a *L'Avenç* del maig del 1882, amb motiu de la mort de Darwin, un article totalment diferent. Després de calorosos elogis inicials («Per molt extraordinària que fos la pompa desplegada en son enterro, no va arribar ni de molt a la de que era digne»), en començar l'enumeració de les obres que va escriure, Almirall llançà un dard als qui combatien l'evolucionisme i asseguraven que ni *L'origen de les espècies* ni *L'origen de l'home* no requerien metodologia científica puix es tractava d'una teoria, deien, que es comprovava a mesura que avançava la comprovació: «... com un vertader savi, repetint en son interior lo cèlebre *E pur si muove*, va seguir lo seu camí, y cada obra nova que publicava era un nou arsenal de probas quasi evidentes, puig que todas las treya de la observació y la experiencia». Més endavant —seguien referint-se a Darwin— diu que cadascuna de las noves obres que publicava queia com «una pluja de plom fos» sobre els seus detractors. Finalment, una precisió important: en lloc de retraure-li que alguns punts de la teoria evolucionista eren més aviat fluixos —conscient que sense posseir una formació científica adequada no ho podia fer—, titllava Darwin de positivista «que ni tan sols porta sos descobriments a son total desenrotlló», confiant que el futur s'encarregarà de verificar allò que ell només deixa embastat.

Un home que podem considerar d'esqueres es posicionava, doncs, fent costat al naturalista que havia convulsat el món (recordem, tanmateix, l'interès de Marx pel darwinisme), mentre que l'església el considerava un dimoni. El darwinisme ja mai més no es desvincularia de la dicotomia ideològica política-ciència; però estudiar aquest tipus de relacions és, precisament, un dels objectes de la història. Resumint: com a teoria científica, el darwinisme s'ha imposat a través de correccions, esmenes i noves incorporacions (la genètica), fins a configurar el que avui anomenem neodarwinisme (essencialment la unió de l'evolucionisme darwinista enriquit

amb les noves teories genètiques); però la discussió en el pla ideològic encara continua: només cal recordar les revifalles periòdiques del creacionisme o l'aparició de noves maneres de combatre'l com ara amb l'anomenat «disseny intel·ligent».

Els fets de l'Ateneu

Recordem que l'Ateneu Barcelonès va néixer el 1872 de la fusió del Centre Mercantil Barcelonès i l'Ateneu Català; el primer aportava 165 socis i el segon, 450. El primer president fou Manuel Duran i Bas, un dels protagonistes dels fets que relatarem tot seguit.⁶ Val a dir que al llarg de la història de l'entitat n'ha estat sòcia una important, i rellevant, part de la intel·lectualitat catalana.⁷

Els esdeveniments que ens proposem relatar tot seguit tenen tres protagonistes: Pere Estasen, Joaquim M. Bartrina i la Junta de l'Ateneu, i començaren el 12 de gener del 1877 quan el primer dels protagonistes esmentats, Pere Estasen i Cortada (1855-1913), un sociòleg evolucionista amb un pes considerable entre els intel·lectuals catalans, de vint-i-dos anys d'edat, va impartir la primera conferència d'una sèrie programada sobre el positivisme. Diguem, però, alguna cosa més d'aquest intel·lectual. Estasen era partidari de l'evolució social; creia que aquesta evolució era finalista en el sentit que mena a la perfecció (social). El mecanisme per assolir-ho, la selecció. D'altra banda, assegurava que de la mateixa manera que l'ontogènia reproduceix la filogènia durant la gestació, el desenvolupament social de l'ésser humà recapitula la història de la humanitat. És important consignar que l'única aristocràcia que admectia era la de la intel·ligència, i afirmava que aquests aristòcrates són els que han d'ocupar els llocs més elevats en la societat. En canvi, l'aristocràcia del diner la considerava una perversió. El seu biògraf Francesc Roca ens recorda l'aportació d'Estasen als camps del dret, l'economia, la geografia i la demografia. El 1882 va escriure *El problema de las nacionalidades*, on assegura que una nació és el producte històric d'una societat que manté una decidida voluntat d'autogovern en el si de les diverses classes socials que la formen.⁸

De l'altre protagonista, Joaquim Maria Bartrina i Aixemús (1850-1880), poc en podem

⁴ *Discurso inaugural de la Universidad de Barcelona, curso 1878-1879*, Barcelona, 1878.

⁵ *Discurso inaugural de la Universidad de Barcelona, curso 1880-1881*, Barcelona, 1880. Esmentat a: ARQUÉS, J. *Cinc estudis històrics sobre la Universitat de Barcelona (1875-1895)*, Barcelona, Columna, 1985.

⁶ Duran i Bas fou president de l'Ateneu Barcelonès el 1873 i el 1877.

⁷ Si bé són diversos els llibres que s'han escrit sobre la història de l'Ateneu Barcelonès, i més encara els que, senzillament, en fan referència, volem destacar-ne un que marca un abans i un després: CASASSAS, J. *L'Ateneu Barcelonès. Història dels seus orígens als nostres dies*, Barcelona, La Magrana, Institut Municipal d'Història, 1986. L'obra més completa, moderna i definitiva sobre la institució és l'editada amb motiu de la celebració del centenari, el 2006, del trasllat de la seu de l'entitat al carrer de Canuda: CASASSAS, J. (dir.) *L'Ateneu i Barcelona, 1 segle i 1/2 d'acció cultural*, Barcelona, Ateneu Barcelonès / Diputació de Barcelona / RBA.

⁸ ROCA, F. «Estasen i Cortada» a SIMON I TARRÉS, A. *Diccionari d'historiografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003. Vegeu també, del mateix autor: ROCA, F. *Pedro Estasen: Cataluña*, Barcelona, Base, 2000.

dir atès que va morir molt jove. Autodidacta i poeta, va escriure també en prosa i s'interessà pel positivisme, tal com tindrem ocasió de veure. Té en el seu haver una sarsuela, *La dama de las camelias*, i una obra teatral, *El nuevo Tenorio*.

Tornant al cicle de conferències organitzat per Estasen, dues més van seguir la primera, les va pronunciar els dies 22 de gener i 5 de febrer; però val a dir que, a partir de la segona, la part més conservadora de l'Ateneu va començar a donar mostres d'inquietud i alguns socis àdhuc pressionaren el president, llavors Manuel Duran i Bas, perquè interrompés el cicle. (Concretament, Joan Mañé i Flaquer, director del *Diario de Barcelona*, havia escrit al seu amic Duran i Bas —que col·laborava a l'esmentat diari— advertint-lo que el positivisme no solament atacava el catolicisme, sinó molt pitjor: «fa cas omís de tot el que és sobrenatural»). Mañé es va donar de baixa a l'Ateneu, juntament amb Rubió i Ors.⁹

De manera quasi automàtica, la premsa barcelonina prenia posicions: *La Gaceta de Barcelona* i *El Porvenir* adduïen que l'Ateneu era una institució no només artística i literària sinó oberta a totes les opinions filosòfiques i científiques, un centre de discussió intel·lectual i que precisament per això era un orgull per a la ciutat; en canvi, a l'altre cantó, *Diario de Barcelona* invocava els bons costums, la moral i la religió i en nom seu demanava la suspensió de les conferències, per a la qual cosa es basava en el fet que l'article vuitè dels estatuts de l'entitat especificava que ni els escrits ni les exposicions a les autoritats, ni les comunicacions, converses o discussions podien versar sobre política o religió.

En aquest ambient controvertit, tot i que el temps transcorregut entre conferència i conferència s'anava engrandint, prova de la resistència efectiva dels opositors a l'evolucionisme, Estasen encara va impartir la quarta i la cinquena de les conferències programades. La quarta fou, significativament, la que va aixecar serioses suspicàcies en tractar de l'infinit, concepte que el conferenciant va examinar des de l'aritmètica, l'àlgebra, la geometria i la mecànica racional, afirmant finalment que els matemàtics havien confós infinit amb indefinit, tot negant l'infinit per restar fora dels límits de la raó i escapant, d'a-

questa manera, a l'especulació filosòfica en tots els camps, des de l'àlgebra fins al metafísic.

Duran va pactar aleshores amb el conferenciant perquè li lliurés a partir d'aquell moment un resum de la conferència abans d'impartir-la. Així ho va fer Estasen, qui va rebre a continuació una nota de la Junta especificant que «quedaba satisfecha con su deferencia sin que creyese necesario examinar el resumen» (?).¹⁰ Tanmateix, la cinquena fou l'última. Estasen hi va tornar a examinar el concepte d'univers infinit tot remarquant que les lleis de la termodinàmica només poden aplicar-se a un univers finit; després de tractar i valorar els treballs recents d'espectrografia, va rebutjar qüestions metafísiques i teològiques sobre la qüestió. Va deixar entendre, a més, que el misticisme religiós havia generat falses interpretacions astronòmiques.

El dia 17 d'abril la Junta va decidir suspendre el cicle després d'una votació sobre la conveniència de fer-ho, en la qual sis membres de la Junta votaren a favor de la suspensió i quatre en contra. El dia 27 d'abril, però, Estasen llegia la sisena conferència a l'Acadèmia de Dret, presidida per Joan Sol i Ortega, de la qual era secretari Josep Zulueta i Gomis, ambdós, president i secretari, republicans i també socis de l'Ateneu Barcelonès. A l'acte hi va acudir una gentada que va omplir la sala, demostració de l'interès que havia aixecat l'afer; el ressò del qual ja s'havia estès per tota la ciutat.

Però això no era tot. Com que Bartrina havia iniciat un nou curs, *La América precolombina*, i hom temia que hi tractés temes conflictius, el cicle va ser suspès (també) només dies després de la primera de les conferències (21 d'abril). La presa de posició de la Junta va ser impulsada pel president Duran i Bas i va comptar amb el suport del bibliotecari Josep Ramon de Luanco, catedràtic de química de la Universitat de Barcelona; s'hi oposaren el secretari, el conservador i el tresorer; Argullol, Fontanals i Molina, respectivament, mentre que la resta de la Junta feia costat al president. Així doncs, la proposta de suspensió va guanyar amb claredat.

Durant la primavera i l'estiu va semblar que els ànims s'apaivagaven, però el discurs d'inauguració del curs 1878-1879 del nou president Ignasi M. de Ferran,¹¹ llegit el 3 de

.....
**La burgesia catalana
no era tan retrògrada
com ens han volgut
fer creure alguns.**
.....

desembre, de to marcadament conservador; va tornar a obrir les ferides i va enrarir una altra vegada l'ambient. L'endemà *La Gaceta* ofería una ressenya de l'acte i el dia cinc una crítica, escrits en els quals titllava el president electe de poc franc i menys generós per «condemnar doctrines tan legítimes, dignes i honrades com les que ell professa».

En el si de la institució s'aprofundia el solc entre els partidaris d'un Ateneu obert intel·lectualment i els qui volien que tot continués com sempre; però el primer grup no era pas homogeni: una part era partidària d'abandonar l'Ateneu i fundar-ne un de nou, mentre que la resta preconitzava reformar la institució des de dins, intentant introduir-se en la Junta, que al cap i a la fi era l'òrgan decisorí que marcava el camí de la institució. Dos corrents interns que tenien en la premsa els seus impulsors, *La Imprenta* donava suport al primer grup i *La Gaceta* al segon. Llavors s'esdevingué un fet cabdal: Ramon Coll i Adrià Casademunt, que havien estat elegits secretari i conservador a la Junta que presidia Ignasi de Ferran, respectivament, van dimitir quan la Junta negà el permís que un soci (Sanpere) havia demanat per impartir una conferència a l'Ateneu per set vots en contra i cinc a favor. Val a dir que la mateixa situació es presentà amb una nova petició, ara a càrrec de Pompeu Gener. Amb aquestes negatives restava decidit formalment que només es podien impartir conferències responent a invitacions de la Junta.

Però el que va acabar d'embolicar la troca fou que, poc després, Ramon Coll i Pujol i Adrià Casademunt van ser elegits representants de les seccions de Ciències Naturals i de Belles Arts. Tal com es podia preveure, l'elecció es va interpretar com una bufetada a la Junta, el president va dimitir i Luanco va ocupar interinament la presidència de l'Ateneu. Ben aviat la secció de Ciències Morals i Polítiques es va afegir a les dues ja esmentades i el seu representant, Antoni Vehils, partidari al seu dia de la suspensió de les conferències que originaren l'afer que ens ocupa, també va dimitir. Tot plegat afectà la Junta, la qual, el 15 de febrer, revocava de fet la suspensió. La rectificació, però, arribava tard, ja que els partidaris d'abandonar l'Ateneu s'havien decidit per fundar l'Ateneu Lliure, entitat que pretenia establir una línia de continuïtat amb l'antiga institució però deixant

molt clar que havien apostat per la llibertat que no tenien a l'Ateneu primitiu. D'aquesta nova entitat n'era secretari Valentí Almirall, de qui ja coneixem la seva tirada cap a l'evolucionisme. Fou Almirall qui pronuncià el discurs inaugural de l'Ateneu Lliure el 20 de març del 1878, discurs en el qual va dir i repetir que la ciència sense llibertat no és la veritable ciència.

L'escissió va notar-se, puix les baixes foren nombroses. Almirall es donà de baixa com a soci el febrer del 1878, juntament amb Conrad Roure; en canvi, cal deixar constància que ni Pompeu Gener, ni Pere Estasen, ni Salvador Sanpere, ni Manuel Angelón, tots ells progressistes sense discussió, ho feren, tot i que van col·laborar amb el nou Ateneu. L'Ateneu Lliure va tenir dues seccions, la medicocientífica i l'artisticoliterària, i ambdues donaren proves d'una gran liberalitat. Va ser la seu, mentre va existir, de positivistes, liberals convençuts i republicans.

La vida de la nova entitat fou efímera puix que el 1882 va desaparèixer, coincidint amb el viratge efectuat per l'Ateneu Barcelonès. Segons Jordi Casassas, hi va haver un factor polític que accelerà la desaparició de l'Ateneu Lliure: l'enfrontament dels federalistes d'Almirall amb els dits possibilistes, fet ocorregut el 1880 durant la celebració del I Congrés Catalanista, que va menar Valentí Almirall a crear el Centre Català. Gent tan significativa en aquest afer com ara Pompeu Gener, Pere Estasen i Josep Zulueta es van reintegrar físicament a l'Ateneu Barcelonès, disposats, com diu l'historiador Jordi Casassas, a acceptar les noves regles del joc: llibertat d'expressió però sense provocacions innecessàries.¹²

L'afer mostra un cop més que qui guanya la batalla inicial no sempre guanya la guerra. Durant els anys vuitanta del segle XIX els progressistes, amb el suport dels republicans, tingueren via lliure per difondre les seves idees sense dificultats (o millor, sense dificultats excessives), un fet que fa matisar tota la història de l'afer: «seu a la porta de casa teva i espera que passi el seguici fúnebre del teu enemic». A la llarga, els conservadors van deixar el lloc, amb certes condicions, això també, als progressistes. Així, el 1880 Joan Sol i Ortega era secretari de la Junta i Salvador Sanpere i Miquel, bibliotecari; el 1881 va presidir l'entitat Manuel Angelón. Acabem

9 CASASSAS, J., CATTINI, G. «De la constitució a les darreries del segle XIX» a CASASSAS, J. (dir.) (2006), *op. cit.*, p. 91.

10 VIVES I TALAVERA, A. *Positivisme i evolucionisme a Catalunya*, tesi de llicenciatura inèdita llegida a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, 1987, p. 68 (nota 16). També, una síntesi del positivisme a casa nostra: RIERA I TUÉBOLS, S. «El positivisme científic i la difusió del darwinisme. Les ciències naturals i mèdiques a la Renaixença» a *Història de la Cultura Catalana*, vol. V, Barcelona, Edicions 62, 1994, p. 115-138.

11 A la Junta de 1878 consten, com a president, Ignasi M. de Ferran; J. Ramon de Luanco com a vicepresident; Ramon Coll i Pujol en qualitat de secretari. Com a comptador hi apareix Manuel Angelón i com a conservador, Adrià Casademunt.

12 CASASSAS, J. (dir.) (2006), *op. cit.* p. 99.

.....

**Després del sexenni
revolucionari s'intensificà
l'interès, per part de les
esquerres, en les teories
evolucionistes de Darwin.**

.....

repetint el que ja hem dit en altres ocasions: la burgesia catalana no era tan retrògrada com ens han volgut fer creure alguns.

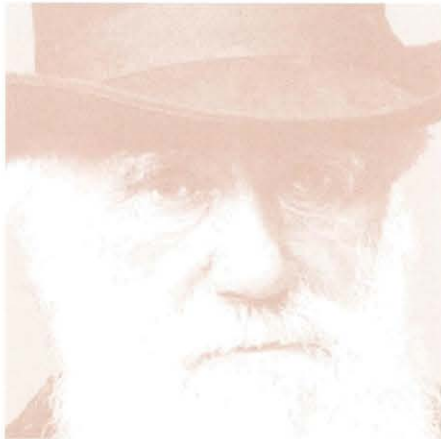
Un detall final que no deixa d'ésser curiós: al començament de l'any 1879, precisament, després de discussions algunes vegades virulentes, la Junta va permetre l'entrada a les dones als actes de l'Ateneu, «como medio seguro de darles mayor animación, puesto que la galantería no está reñida con la sabiduría y con la ciencia, teniendo también las señoras el buen gusto necesario aún para las cosas científicas». Això sí, havien d'anar acompanyades i ser discretes.¹³

Resumint, després del sexenni revolucionari s'intensificà l'interès, per part de les esquerres, en les teories evolucionistes de Darwin. I si bé la Restauració va fer una mena de retorn a la ciència tradicional, la veritat és que la societat va quedar dividida en dues faccions, pel que fa a l'acceptació del positivisme en general, que es corresponien amb la dreta i l'esquerra (polítiques). Hauria d'esdevenir-se encara l'afer protagonitzat per Odón de Buen, que tractarem tot seguit, perquè s'entrés en una etapa de normalització en què la càrrega política en l'àmbit científic minvés. Es pot dir que el 1909, coincidint amb el primer centenari del naixement de Charles Darwin, la polèmica havia perdut la virulència inicial.

Durant aquests anys en què hem centrat la nostra atenció hi va haver, paral·lelament als esdeveniments relatats, una polèmica de baix nivell, satírica, insultant i de poc gust, així com absent de substrat científic. Un exemple: els versos que un professor d'institut va dedicar al seu director darwinista, Fuertes: «El amigo o amiba (sic)/que del agua nació con alma viva,/cuando le dio la gana/en pez se transformó, si no fue en rana;/ensanchando más tarde sus pellejos/formó... varios bichejos./De estas transformaciones como fruto/resultó el Director de un Instituto./Si este sigue la norma/veremos en que bicho se transforma.»¹⁴

Odón de Buen, una figura clau

Odón de Buen (1863-1945) va guanyar la càtedra d'història natural de la Universitat de Barcelona l'agost de l'any 1889, i doncs començà a impartir la matèria corresponent el curs 1889-1890. Natural de Zuera, Saragossa, havia estudiat a la Universitat de Madrid. Retornar a Madrid va ser un objectiu que mantingué durant tota la vida, i encara més quan es van produir els esdeveniments que relatarem tot seguit; fou un objectiu, però, que no va aconseguir fins al 1911. En el període transcorregut entre el 1907 i la data del trasllat a la Universitat Central madrilenya va fer compatible la càtedra a la ciutat comtal amb la direcció del Laboratori Marí de Balears. El 1914 fou nomenat director de l'Institut Espanyol d'Oceanografia, lloc que va compartir, de manera semblant a com

havia succeït a Barcelona, amb la càtedra de la Universitat Central. Republicà, lliurepensador, ateu, darwinista i francmaçó, va ser regidor de l'Ajuntament de Barcelona i senador; admirador del sistema pedagògic de Ferrer i Guàrdia, no compartia, tanmateix, el seu ideal polític. No obstant això, va creure sempre en la injustícia de la condemna del fundador de l'Escola Moderna amb motiu dels fets de la Setmana Tràgica del 1909.

Situem-nos de nou, però, a Barcelona el 1889, quan el flamant i jove catedràtic s'estrenava a les aules universitàries barcelonines. Només un any després, Odón de Buen publicava el *Tratado elemental de Zoología*,¹⁵ on explicita la necessitat imperiosa de l'observació i del contacte amb la natura, trets

ineludiblement positivistes, i ja incideix en les teories darwinistes, tal com hem vist, controvertides a casa nostra, on trobaven un ambient hostil, i demana amplitud de mires i llibertat per encarar científicament la història de l'espècie humana.

Al pròleg del *Diccionario de Historia Natural* del 1891,¹⁶ adverteix al lector de l'actitud fanàtica dels qui creuen que les noves teories científiques posen en perill llurs doctrines.

No cal gaire perspiciàcia per preveure que les relacions amb l'estament conservador i eclesiàstic havien de ser rígides i excloents des del primer moment. Tot plegat succeïa quan el ressò del Congrés Catòlic Espanyol (Madrid, 1889), que titllà el darwinisme d'«esperit satànic que ressorgia de les mansions tenebroses», no s'havia apaivagat.

No ha d'estranyar ningú, doncs, que la Sagrada Congregació de l'Índex condemnés, el 1895, les obres d'Odón de Buen (el *Tratado general de Zoología*, que ja coneixem, al qual cal afegir el *Tratado general de Geología*). Tal com era norma en aquests casos, el bisbe de Barcelona, Jaume Català, va fer retirar els llibres del mercat –amb l'obligació inherent, per a aquells que els tenien, de retornar-los–, i va comminar l'autor a retractar-se.

Com que De Buen no en féu cas, el bisbe va denunciar l'afer al ministre de Foment, tot acabant l'exposició amb la petició que les obres del professor De Buen fossin declarades no aptes; que els alumnes no fossin obligats a seguir l'ensenyament de l'esmentat professor; que aquest no pogués formar part dels tribunals examinadors de l'assignatura, i, finalment, que es nomenés un professor que no fos «anticatòlic» per impartir la història natural.

Paral·lelament ho comunicà al rector per tal que s'obris un expedient al professor. El doctor De Buen, que esperava ser cridat i informat en qualsevol moment, i amb tota seguretat expedientat, va decidir, però, mentrestant, de continuar les classes. L'endemà, amb la classe plena de gom a gom, va dissertar sobre el desenvolupament històric de la zoologia i va ser interromput amb aplaudiments diverses vegades pels alumnes que, d'aquesta manera, li exterioritzaven la seva simpatia. Al final, De Buen va acabar amb aquestes paraules: «Fins demà..., si m'ho permeten, perquè sento una ferum de mort.» I tot seguit afegí: «El mort no sóc jo sinó la lliber-

¹³ CASASSAS, J. *op. cit.*, 1986, p. 51.

¹⁴ GLICK, T. F. *op. cit.*, 1982, p. 49. Val a dir que, tot i tractar-se d'un llibre de lectura obligada, cal considerar que l'autor desconeixia els fets de l'Ateneu, ja que a la pàgina 29 explicita que a Barcelona, a part de la reacció catòlica a les pàgines de la revista *El sentido católico de las Ciencias Médicas*, es van pronunciar, diu, algunes conferències anti-darwinistes, i puntualitza la de Francesc de Paula Benesat a l'Associació Catalana d'Excursions i el discurs inaugural del curs 1880-1881 pronunciat a la Facultat de Farmàcia per F. Plans i Pujol. Malgrat tot, dedica dues pàgines a Pere Estasen, a qui qualifica com el sociòleg evolucionista més important de l'Espanya de la fi del segle XIX (p. 26).

¹⁵ DE BUEN, O. *Tratado elemental de Zoología*, Barcelona, 1890.

¹⁶ DE BUEN, O. *Diccionario de Historia Natural*, Barcelona, s/d (1891).

tat de càtedra».¹⁷ A continuació, els estudiants es van manifestar sorollosament davant del Palau Episcopal.

Mentre els estudiants seguien amb les manifestacions, cada cop més irats, alguns diputats, com ara Vallès i Ribot i Sol i Ortega, començaren a interessar-se pel cas; el rector, que veia que l'assumpte s'anava complicant sense que ell pogués impedir-ho, es va reunir amb el governador civil, Valentín Sánchez de Toledo. Com a conseqüència de la reunió, el rector Casaña va decidir suspendre les classes del professor De Buen, decisió que generà un seguit d'esdeveniments: noves protestes dels estudiants, l'entrada en escena de la policia repartint estopa i la presa de posició de la premsa; tot en una espiral inevitable que empitjorava progressivament la situació. El rector va decidir que era el moment de posar-se en comunicació amb el ministre Bosch i Fustegueres, el qual es va treure les puces del damunt i carregà el pes pesant de la responsabilitat de l'afer al rector. D'altra banda, és important consignar que el senyor ministre va apuntar la necessitat d'escoltar De Buen.

Al següent míting organitzat pels estudiants hi assistiren polítics d'esquerres, alguns dels quals prengueren la paraula: l'afer s'havia polititzat definitivament, i més si considerem que s'havia enviat prèviament un manifest adreçat als liberals de tot Espanya convidant-los a unir-se a la protesta.

El Govern de Cánovas del Castillo, ara sense embuts, va fer recaure la responsabilitat sobre el bisbe i el rector; però el que no podia permetre de cap de les maneres —ni li convenia— eren els aldarulls estudiantils que, ben manejats, podien transformar-se en bullangues o revoltes, i menys encara que s'estenguessin per tot l'Estat; així és que la policia va actuar i va prendre la universitat. Els crits, les corregudes i les pedregades es traslladaren aleshores a la via pública. Tant, que l'exèrcit, a l'expectativa, es va mobilitzar. Però la qüestió no va passar d'aquí perquè l'intent republicà de fer un míting monstre no va arribar a quallar; ja que en la reunió de les faccions republicanes on havia de decidir-se de fer-lo o no, guanyà el no per 23 a 18. D'altra banda, el temor d'una guerra a Cuba va restar importància, un cop passada la virulència inicial, als fets universitaris barcelonins.

Finalment, després que la Junta de Degans només aconseguís que Madrid es rentés les mans i deixés la solució al criteri del rector, ara definitivament, aquest darrer va convocar el Consell Universitari, format per tretze catedràtics.¹⁸ Inicialment la màxima autoritat universitària va llegir les acusacions que es feien al catedràtic Odón de Buen: mantenir els textos que havien estat la causa inicial de tot l'afer; haver ocasionat els aldarulls amb la seva actitud i haver continuat anant a la Universitat tot i saber que la seva càtedra havia estat tancada per ordre del rector.

Després de diverses sessions, els assistents van votar els tres càrrecs explícits. El primer fou aprovat per nou a quatre, però progressivament la distància entre vots afirmatius i negatius va disminuir: el segon va ser aprovat per vuit a cinc, i el tercer, per set a sis.

Odón de Buen fou assabentat de la resolució i se'l comminà a defensar-se. A l'acte de defensa, que tingué lloc el 26 de novembre, molt ben preparat, el catedràtic rebel va guanyar-se la voluntat de la majoria dels seus col·legues. Quan dos dies més tard el Consell tornà a reunir-se, les votacions es van invertir:

Odón de Buen fou, doncs, absolt, i va reprendre les classes el dia 7 de gener del 1896. Quant al rector, abandonà Barcelona a final de curs per incorporar-se a una càtedra de la Universitat Central de Madrid que, segons Arqué, el Ministeri havia creat precipitadament per a ell.

El darwinisme havia guanyat la batalla contra la reacció i el fanatisme.

No obstant això, a *Mis memòries*,¹⁹ Odón de Buen descriu els fets que ens han ocupat despullant-los de qualsevulla transcendència, minimitzant-los.

Tanmateix, creiem oportú i necessari remarcar la importància de tota aquesta història en què els estudiants, el professor novell que irromp a la universitat amb noves idees, el rector, el bisbe, el governador civil i el ministre entrecreuen llurs punts de vista, llurs ideologies i pors, i també llurs decisions, en una Espanya que arrossega encara tics i fòbies d'altres segles. Arqué, en fer-nos partícips del relat, no deixa en cap moment de considerar que s'estava coent quelcom més que una simple protesta juvenil: en realitat, s'estava lluitant per la modernitat del país. Totalment d'acord.

De fet, per explicar-nos l'«aplanament» de la qüestió a *Mis memorias*, la lluita que un dia De Buen va mantenir amb les autoritats eclesiàstiques i universitàries per mor d'una honesta fidelitat al coneixement científic, es pot adduir tant l'edat de l'autor quan les va escriure (76 anys) com les circumstàncies en què les redactà. Ens explicarem: Odón de Buen veia, des de l'exili, com el seu món s'havia ensorrat el 1939. Tota una vida dedicada a la ciència i ara, per motius polítics i ideològics, existia el perill que la tasca realitzada fos sepultada amb la terra de l'oblit. De Buen reacciona i quan ens explica la seva tasca professional a les universitats, a l'Institut Oceanogràfic, així com els càrrecs que va ocupar i les participacions als congressos i reunions internacionals, té un interès gran a remarcar el paper que hi va representar —paper que, d'altra banda, cal reconèixer-li. En aquesta perspectiva, es faria comprensible que no volgués entretenir-se excessivament en uns fets que fàcilment podien distreure el lector de la importància de la seva obra científica, la veritable protagonista de les memòries.

Ben segur, doncs, que l'edat, l'exili i el desig de fer coneguda i perdurable la seva obra científica foren els factors que van decidir el contingut dels seus records aplegat a *Mis memorias*. Amb el teló de fons, òbviament, de la derrota que patiren els qui pensaven com ell.

El darwinisme havia guanyat la batalla contra la reacció i el fanatisme.

¹⁷ Així ho relata Josep Arqués a *Cinc estudis històrics sobre la Universitat de Barcelona (1875-1895)*, Barcelona, Columna, 1985, p. 37. (Amb un pròleg de Lluís Solé Sabarís). Val a dir que l'anomenat «afer De Buen» constitueix el primer estudi dels cinc de què consta l'obra, la qual, tot i els anys, continua essent una obra de referència. Els altres quatre estudis restants fan referència a la desafortunada gestió urbanística que donà origen a l'entorn de l'edifici central de la Universitat (estudi 2n); a l'interminable procés de consecució d'una nova Facultat de Medicina i Hospital Clínic per a Barcelona (estudi 3r); al panorama de la vida universitària a la Facultat de Farmàcia (estudi 4t) i, finalment, als aspectes econòmics de la Universitat de Barcelona en el període 1875-1895 (estudi 5è).

¹⁸ El Consell era format pel rector, els degans de les cinc facultats existents a la Universitat i els directors de les escoles d'Enginyers, Nàutica, Arquitectura, Belles Arts, Comerç, la Normal i l'Institut d'Ensenyament Mitjà.

¹⁹ DE BUEN, O. *Mis memorias* (Zuera, 1863- Toulouse, 1939), Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2003. El llibre de memòries, que comença amb mots corprenents: «Comienzo a escribir estas memorias de mi larga vida a los 76 años y en condiciones bien distintas de las que soñé...», fou redactat a Banyuls sur Mer entre l'estiu de 1940 i la tardor de 1941. De Buen viuria encara quatre anys més i moriria a Mèxic el 1945. Pel que fa als fets descrits, són referits a les pàgines 63-65.